

ALD

Sietske Dijkstra

Omzwervingen met

Over 'terugmaken' en
indwelling by doing

Rothko

de kunst van

HKU

nieuwe verbindingen
nieuwe toepassingen

Painting is just as natural
a language as singing
and speaking
Rothko

It is not by looking at
things but by indwelling in
them that we understand
their joint meaning
Polanyi

1

Introductie

In deze voor mij tweede Werkplaats Muzisch Onderzoek heb ik gespeeld met mijn verschillende rollen. Ik beoefen bijvoorbeeld zazen (dat is zitten en bewegen in stilte), houd van de bespiegelende kunsten, ik ben moeder van jongvolwassen kinderen en sinds kort deeltijdstudent. Verder ben ik al lang sociaal ondernemer, interviewer, docent, onderzoeker en inhoudsdeskundige.¹ Ik houd me bezig met goed en betekenisvol werk en streef vanuit mijn eigen bedrijf in samenwerking met anderen naar een duurzame aanpak van geweld in relaties. Deze focus op relationele en sociale veiligheid vraagt om wat Bart van Rosmalen 'verbindende samenwerking' noemt. Deze passie voor samenwerken in gelijkwaardige verhoudingen, met waardering van ieders specifieke talenten en verschil, deel ik met hem. Zo schreef ik over 'verbinden als dagelijkse praktijk' en organiseerde in 2012 als lector een interdisciplinair seminar op het moment dat het boek *Together* van Richard Sennett verscheen.

Samenwerking waar iedereen baat bij heeft vraagt om aandacht en oefening. Ik maakte in de loop der jaren *communities of practice*, leergemeenschappen in een masterclass voor professionals² samen met studenten, werkveld en docenten, voor de aanpak van geweld. Ik deed en doe graag onderzoek in- en samen met de praktijk, zoals naar de samenwerking tussen strafrecht en zorg bij de aanpak van geweld.³ Een recent voorbeeld hiervan is de doorontwikkeling van de methodiek *Take a Break*, een ambulante interventie voor paren en gezinnen.⁴ Als *participatieve actieonderzoekers* werkten we hierbij nauw samen met een interventieteam van Moviera, we gingen mee op huisbezoek en woonden hun overleg voor preadvies bij.

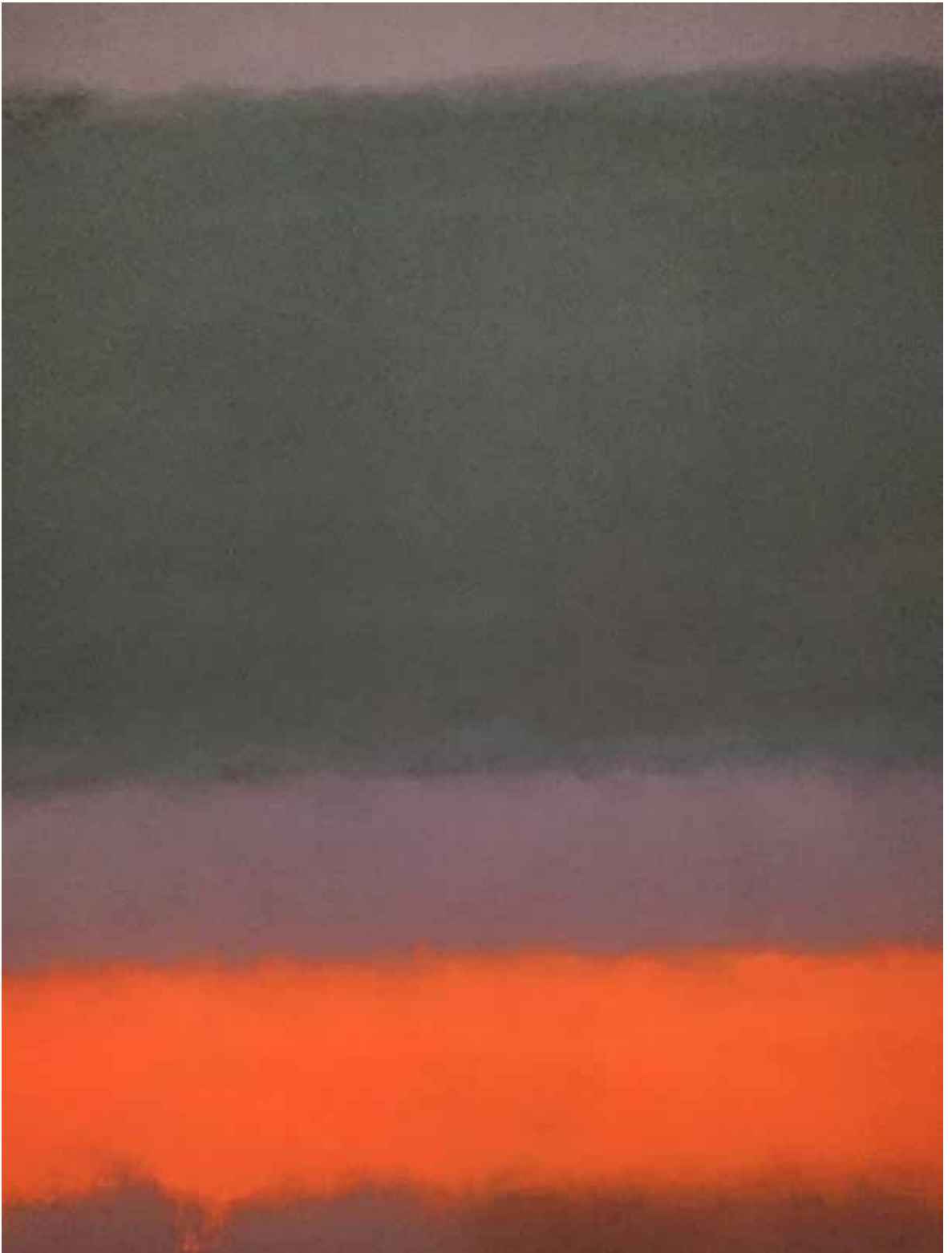
Daarnaast heb ik ook een al langer durende passie voor *tacit knowing*. De filosoof en chemicus Michael Polanyi (1891-1976) zag *tacit knowing* als specifieke en belichaamde ervaringskennis, de niet-talig gearticuleerde kennis. Polanyi gaf echter wel taal aan de bedding waar alle gearticuleerde kennis op rust, waarvan *indwelling* het kernbegrip is. Dat betekent neerdalen, inwonen of bewonen. *Tacit knowing* is belichaamd en vindt bewust en ook onbewust plaats. Wij kunnen zelf gebeurtenissen, mensen, omgevingen en dieren incorporeren, maar we kunnen ook zelf opgenomen worden in een groter geheel. Als *tacit knowledge* kan worden opgehaald of zichtbaar gemaakt, dan kunnen we ons als mensen en professionals op een diepere wijze committeren. We komen tot nieuwe inzichten die bijdragen aan het streven naar Goed Werk: werk dat betekenisvol is, dat zin geeft, deugd doet en dat ons bezielt. Door bewust te werken met *tacit knowing* kunnen we collectief ons eigenaarschap versterken.

2 Artistiek werk onderzoeken

In deze bijdrage laat ik zien hoe het spelen met een artistieke bron – in dit geval het werk van de schilder Mark Rothko (1903-1970) – ons kan helpen bij het activeren en versterken van Goed Werk. Daarbij speelt zowel gemeenschapsvorming een rol, als ook de filosofie van Polanyi. Ik beschrijf mijn proces rond het tijdens de werkplaatsbijeenkomsten samen met anderen spelen met Rothko en Polanyi; wie zij zijn; en hoe dit thema uitkwam op een uitnodiging tot cocreatie in de muzische vorm ‘werk in opvoering’. We maakten een gezamenlijke, interdisciplinaire voorstelling *Omzwervingen met Rothko* op het Musework Live Festival op 16 mei 2019 en een kortere voorstelling op een Raaksymposium op 26 juni 2019. Beide keren werd het publiek uitgenodigd om (letterlijk) mee te maken.

Dit essay is een poging om de voorstelling en de aanloop daartoe te ‘annoteren’ en iets te zeggen over de doorwerking ervan. Ik maak daarbij ook gebruik van bronnen op de website van het lectoraat Kunst en Professionalisering van de Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht (HKU), www.musework.nl.

De doeken van Rothko fascineren me al lang. Ze kwamen al eens langs in de werkgroep Normatieve Professionalisering,⁵ begin 2016, in de vorm van door mij gebreide kussens. Dat was toen we als leden van de werkgroep allemaal iets toonden waarvan we de maker waren. Ze doken opnieuw op in de tweede Werkplaats Muzisch Onderzoek. Net als velen bezocht ook ik Rothko’s grote tentoonstelling van vijftig doeken en tien tekeningen in 2014 in het Gemeentemuseum in Den Haag. Verschillende keren stond ik de laatste jaren in The Art Gallery van New Haven, die een aantal Rothko’s bezit. Ook bezocht ik in de London Tate Gallery een paar keer de Rothkozaal met de doeken die hij oorspronkelijk voor het New Yorkse restaurant *The Four Seasons* schilderde. Ik ging zelfs vorige winter in Manhattan op zoek naar het mahoniekleurige Seagram Building. Het restaurant dat ooit op de eerste verdieping was, bleek intussen verhuisd. Eveneens was ik in het Stedelijk Museum Schiedam in de zomer van 2019 om het doek *Grey, Orange on Maroon* te zien. Dit is het enige Nederlandse schilderij van Rothko dat door Boymans vanwege renovatie aan het Schiedamse museum in bruikleen is gegeven. Bezoekers werden in een wachtkamer gebracht waarna ze persoonlijk en maximaal een kwartier het schilderij mochten ontmoeten.⁶ Ik leerde intussen dat Rothko verschillende soorten bindmiddel gebruikte en dit zorgvuldig laag voor laag aanbracht. Het oranje lijkt een beetje op lichtgevende menie van wegwerkzaamheden.

Figuur 1 *Grey, Orange on Maroon*, Stedelijk Museum Schiedam

Ik liet me langzaam in het schilderij zakken. Speelde met de afstand. Nu eens langzaam dichterbij komend, dan weer achteruit stapend of een andere hoek kiezend. Er recht voor staand. Inzoomen op het zachte oranje dat een meanderende grens heeft.

De kernvraag die ik mezelf in de Werkplaats over mijn fascinatie stelde was: 'Hoe kan ik deze doeken van Rothko zo goed menen te kennen, al lang voordat ik ze voor het eerst zag?' Wat herkende ik? Wat had ik allang in me opgenomen en was me vertrouwd, zonder het ooit woorden te geven? Door onderzoek te doen naar deze artistieke bron

probeerde ik Polanyi's begrip *indwelling* te bestuderen in relatie tot Goed Werk. En tot mijn beoefening van zazen.⁷ Er is grote kracht en intimiteit in *indwelling*. We hebben deze kennis geïncorporeerd en kunnen ons erin onderdompelen. We kunnen ons lichaam erdoor verlengen, zoals we dat bijvoorbeeld doen via de druk op de pedalen, het zadel en het stuur als we fietsen, of bijvoorbeeld zoals een blinde zijn stok gebruikt als perceptieorgaan. We gebruiken deze belichaamde kennis, onze *tacit knowing*, om perceptie, actie en betekenis te integreren, zodat we onze wereld begrijpen en vergroten.

Figuur 2 Tate Gallery London, door mij genoemd "Red cushion"

Figuur 3 Red Art Gallery New Haven

3

Maakprocessen aanvuren

In de zomer van 2018 was ik spreker op een congres in Londen. Tussentijds besloot ik opnieuw langs Tate Gallery te gaan om een uur in stilte door te brengen in de Rothko-zaal. Ik nam de tijd het werk op me in te laten werken. Rothko gedijt bij stilte en een meditatieve houding, ervaar ik. Deze doeken vragen tijd om je er langzaam in te laten zakken. Ze vragen om je bereidheid om ze te ontmoeten, om ze af te tasten zodat het schilderij zich kan openen en bij je binnen kan treden. Het proces ontroerde me. Vroeg me af hoe het zou zijn om hier met vijftig mensen in deze zaal te mediteren.

Taciete emoties kwamen op. In mijn aantekeningen schreef ik daarna:

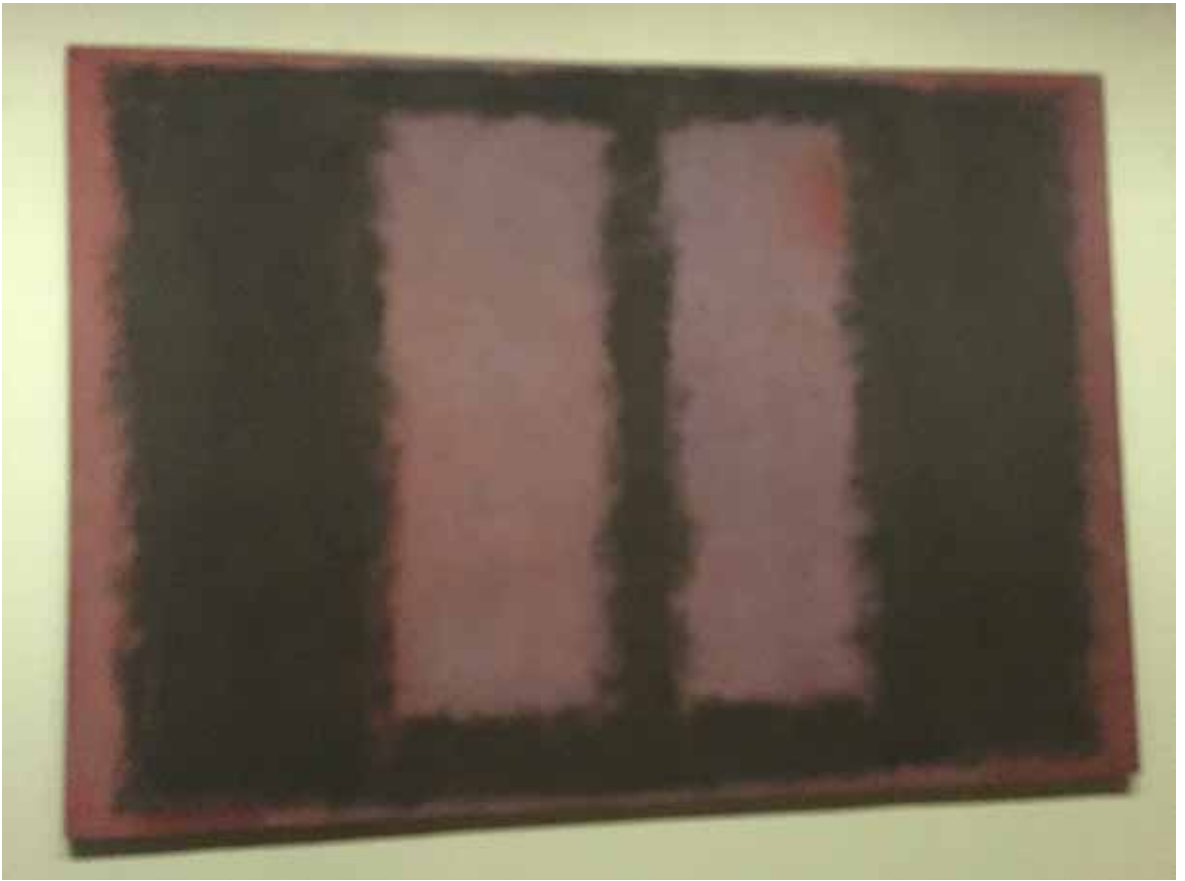
Soms denk ik dat het deuren zijn, symbolisering van de gateless gate die ons attent maakt op de oneindige ruimte. Vandaag zie ik vensters in het immense werk van Rothko dat in gedimd licht in de Tate Gallery hangt. Vensters, zoals soms ook het landschap wordt omlijst. Wat ons attent maakt op de schoonheid ervan. Vandaag zie ik in de doeken stammen van bomen die omgeven worden door rode aarde. De boomstammen hebben een dikke gezamenlijke streep als wortels.

Ik kijk door Rothko's raam en zie zacht, wolkig paars schijnen dat me naar een stille, bijna bewegingsloze ruimte brengt. Vooral het paars werkt verzachtend, het zijn bijna lila wolken. Het is alsof mijn ogen 3D maken en Rothko's wonder openen als ik lang genoeg kijk, in focus en dan weer in de breedte. De donkere zwarte doeken zijn veel meer omlijnd: zij geven mijn oog en verbeelding minder kansen. Ik voel enige benauwenis, als tralies, erachter, ertussen. Juist een gebrek aan ruimte. Omranding, harde lijn, geen wolkigheid hier.

De doeken van Rothko markeren voor mij grensgebieden: een brug, een deur, een venster, een plaats tussen hemel en aarde, een afgesloten, of juist een open ruimte. In de Werkplaats ga ik vervolgens aan de gang met kleuren. Eerst met krijtjes van Robin, die aanmoedigt tot naturel maken. En daarna werk ik met een eigen setje kleuren, die ik kan vegen en een beetje kneden.

Figuur 4 Tate Gallery Rothko, door mij genoemd "Bomen"

En ik lees over Rothko. Marcus Rothkowitz was zijn oorspronkelijke naam. Geboren in 1903 in Rusland, op tienjarige leeftijd is hij met zijn ouders geëmigreerd naar de Verenigde Staten. Hij werd toegelaten bij Yale University en stopte binnen twee jaar met zijn studie, waarna hij naar New York trekt. Hij experimenteert met schilderen, bestudeert Nietzsche en Jung, verdiept zich in het onbewuste. Zijn figuratieve manier van schilderen wordt langzamerhand geometrisch en krijgt dan de vorm van immense en intense rechthoeken.

Hij wordt een abstracte expressionist genoemd, een schilder van grote gevoelens die grote vragen aan de orde stelt. Kleur is voor hem een intens veld dat uitdrukking geeft aan gevoelens, emoties en een *state of mind*. Hij is heel precies in hoe zijn doeken moeten hangen, namelijk in gedimd licht, ongemengd met werk van anderen. Rothko stierf in zijn atelier in 1970. Hij leed aan een depressie en maakte zelf een einde aan zijn leven. Drukten deze ontzagwekkende sublieme werken op hem? In de Werkplaats maken mensen me attent op de muziek die Morton Feldman (1926- 1987) componeerde⁸ voor de Rothko Chapel in Houston,⁹ waar in 1971 een meditatieve, museale ruimte werd opgesteld voor veertien van zijn zwarte doeken. De kapel is opgedragen aan rechtvaardigheid, vrijheid en mensenrechten.

Figuur 5 Tate Gallery Rothko, door mij genoemd "Wolkgig paars"

Figuur 6 Sietske, gemaakt met krijt, zwart op rood

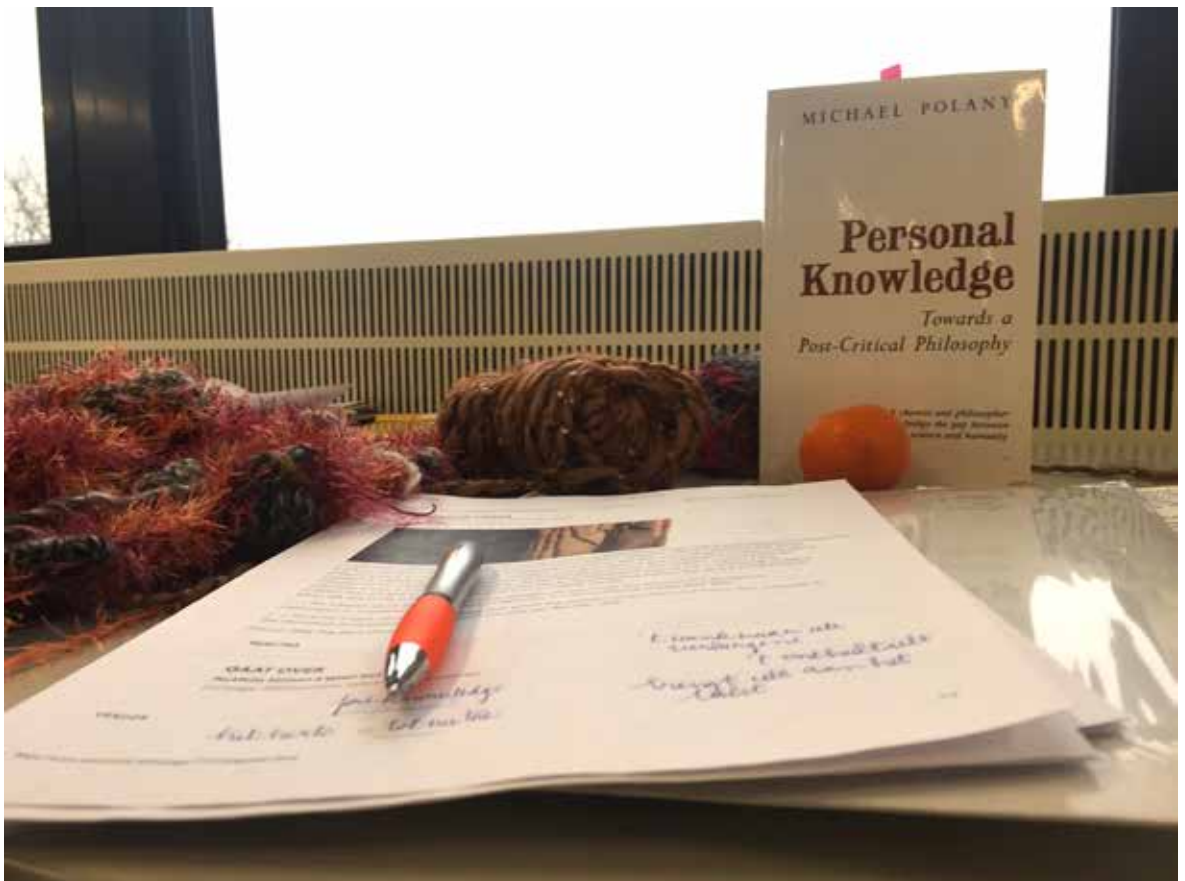
4

Tacit dimension

Aangespoord door de uitnodiging van Hanke Drop in de Werkplaats om cruciale, zogenaamd 'dragende citaten' te zoeken, sta ik met hernieuwde interesse voor mijn eigen boekenkast. Mijn oog valt op *The Tacit Dimension*,¹⁰ dat indringende en verstrekkende boekje dat Polanyi publiceerde in 1966 op basis van zijn Terry Lectures in Yale. In een speels understatement noemt hij het "an afterthought to my career as a scientist." Ik herlees het op onderdelen. Al vaker schreef ik over de kracht van *tacit knowing*¹¹ en hoe dat in handelen zichtbaar wordt. In mijn essay 'Lichtvoetige rondgang' in BLAD 2¹² en in blogs op www.musework.nl stelde ik al dat we niet alleen meer kennen dan we kunnen vertellen, maar dat dit ook geldt voor spelen, maken en delen. Er is altijd een surplus. De tacit is altijd aanwezig, als is het nooit helemaal bewust. En het vraagt om ons engagement en persoonlijke inbreng.

The Tacit Dimension leest als een zenboek. Telkens ontdek ik er wat nieuws in, bevind ik me op een andere laag. Ik verdiep me vooral in de waarde van *indwelling*. Het is mentaal, zoals leren lezen, en subtiel, zoals het herkennen van een gezichtsexpressie van een dierbare. Ook is het fysiek, zoals fietsen. Het is eigenlijk de evolutie in zowel positieve als negatieve zin. Het brengt door de tacit heen een (tijdelijke) verbinding tot stand die ook weer uiteen kan vallen. *Indwelling* kan bij professionals leiden tot ontdekkingen en Goed Werk, maar kan ook verbonden zijn met misère en trauma. Polanyi heeft het vooral over ontdekkingen in positieve zin en over het vergroten van de wijze waarop we de wereld kennen. Het is dankzij *indwelling* dat een inzicht kan ontstaan waardoor een object plotseling een gereedschap wordt. *Indwelling* is een belangrijke grondslag voor het leren door iets te doen. Het kan revolutionair zijn en tot een doorbraak leiden. Het kan ons ergens laten uitbreken, waarin we gevangen waren en het kan ook ergens inbreken, waarvan we uitgesloten waren. *Indwelling* houdt verband met de structuur van ons bewustzijn, waarbij we het gaan belichamen. Van belang zijn twee soorten bewustzijn die Polanyi onderscheidt: het *focale bewustzijn*, dat tot gearticuleerde en expliciete kennis leidt; en het *subsidiary bewustzijn*, aan de rand van ons bewustzijn dat veel meer is gericht op een groter geheel. Dit gaat om het als het ware waarnemen vanuit onze ooghoek. Het is dit tweede soort bewustzijn die ik probeer op te wekken tijdens het breien, waarin dan het focale bewustzijn beter kan gedijen. De beide soorten bewustzijn zijn weliswaar te onderscheiden, maar niet te scheiden: ze werken nauw met elkaar samen.

Iedereen weet ook dat je, door té taakgericht bezig te zijn, vaak de samenhang en het grotere geheel mist. Ik denk dat emergentie er altijd is, alleen zijn wij daar meestal niet, of vaak niet. Polanyi spreekt zelf in *The Tacit Dimension* uitvoerig over emergentie. Emergentie is noodzakelijk om een hoger niveau tot uitdrukking te brengen. Dat drukt zich, aldus Polanyi, bijvoorbeeld uit in het maken van een gedicht, in het uitvinden van een machine en in het doen van een wetenschappelijke ontdekking.

Figuur 7 *Personal knowledge* Polanyi en breiwerk

Ik sla verder aan het kleuren, met Rothko's rechthoeken in gedachten. Ik heb een subsidiary bewustzijn van de krijtjes in mijn vingers, dat wordt vermengd met het focale bewustzijn dat is gericht op het maken van

deze ene specifieke tekening en op de gewaarwording van hoe mijn hand de kleuren over het papier laat bewegen. Er geschiedt een wonder dat niet (helemaal) onder woorden kan worden gebracht.

Figuur 8 kleursels op kleding

Ter voorbereiding van een paper dat ik in de winter van 2019 presenteer op het congres van de American Philosophical Association (APA) in New York, maakte ik een Engelstalig gedicht.¹³ Voor de muzische interventie maakte ik deze vertaling:

IK ZIE MEZELF FIETSEN

*Ik zie mezelf fietsen
Ik fiets door de Rothko's
Landschap van mijn jeugd
De wind waait door mijn hoofd
Het is verticaal, het tilt de omgeving op
Ik zie de eindeloosheid in de tederheid
Terwijl de wind mijn fiets wegblaast
Mijn benen moeten sterk zijn zodat ik
door het oranjerode landschap,
de blauwe of zwarte nacht kan rijden
Het gras van Friesland wordt Rothko
En het schijnsel gaat in mij wonen*

Figuur 9 Fiets in het groen

“De stad is altijd ver weg. De wegen lopen tot aan de horizon. Ik word opgenomen in de ruimte. De wind heeft vrij spel, trekt aan mijn stuur en aait het gras dat fluks terugwuift. Ik fiets door dag en nacht, zomer en winter. Mijn voeten op de pedalen, mijn rug een beetje gekromd, stevig dootrappend. Friesland is eigenlijk waailand. Ik fiets de eindeloosheid in. Mijn kleine dynamo snort in de nacht. Schapen, koeien en een enkele egel kruisen mijn pad. Soms springt er zo een haas door het veld. Eeuwig en voorbijschietend landschap harmonieert met mijn beweging. Dit is het...”

Ik herinner me de blauwzwarte Friese nachten met weinig lichtvervuiling en een heldere sterrenhemel. Voel trots met de Friezen wanneer Leeuwarden in 2018 als culturele hoofdstad van Europa (tijdelijk?) bevrijd wordt uit haar isolement en ook de Friese taal in groter verband komt te staan. Mijn geluksgevoel als ik over het water rijd van het zo mooi liggende Tjeukemeer, Friesland in, en als het water onder me lichtjes klotst. Ik schreef¹⁴ eerder al “ik heb heimwee naar het landschap, niet naar de mensen”. Het landschap zit in mij gestanst, heeft mij in zich opgenomen.

5 Critical Response Process in de Werkplaats

Op de dag dat we in de Werkplaats werken met de methode van *critical response process* (crp), ontworpen door Liz Lerman, wil ik graag met een kleine opvoering mijn werk inbrengen. Dat doen we middels een crp-cyclus. CRP is een methode om neutraal en open vragen te stellen met daarbij drie vaste rollen: die van maker, facilitator en groepsleden. Er zijn vier rondes. De eerste ronde levert een betekenisvol statement van de leden op na de opvoering: “wat resoneert hier?” In de tweede ronde gaat het erom welke vragen de maker stelt aan de groep. In de derde ronde draaien de rollen om en dan stellen de groepsleden open vragen aan de maker. De vierde ronde bevat opinies en tips van de groepsleden, maar uitsluitend als de maker deze wil horen. Daarna is er een korte nabespreking.

Mijn tekeningen heb ik opgesteld op de grond, tezamen met de kleine rode fiets. In een kleine groep verkennen we het vraagstuk en word ik zichtbaar. Etty Hillesum (1914-1943) wandelt het werk binnen, ik

gebruik een citaat uit *In duizend zoete armen* (1984)¹⁵ waarin zij het gezicht van haar geliefde beschrijft terwijl hij in zijn stoel een brief leest. Ik heb twee foto's van Etty's gezicht neergelegd in de opstelling.

Figuur 9b opstelling van het werk

Figuur 9c Etty en Rothko

Ik heb persoonlijke vragen gemaakt die geïnspireerd zijn op Polanyi, zoals

- Kun je beschrijven hoe je fietst zonder je lichaam te vergeten?
- Hoe herken je het gezicht van je moeder?
- Wat is de kracht van inleven bij ambachtelijkheid?
- Wat is je lievelingsmuziek en waarom?
- Wat herinner je je van het leren lezen?

Ik ontvang korte, waardevolle reacties op deze vragen. Ook de opstelling van het werk ondergaat veranderingen. De uitnodiging die ik als maker deed om iets te veranderen aan het opgestelde werk kreeg betekenis en werd daardoor een groter en dieper verhaal door de aandacht en de talenten van de groepsleden. Helaas is de verandering in de opstelling (het ontwerp) niet gedocumenteerd, maar ik zag dat er meer verbinding kwam met een rode doorgaande lijn en zwarte vlakken. Verder ontstond er een scheiding van het boek *In duizend zoete armen* (de bron) en de foto's van Etty Hillesum (de persoon). Het verzoek om een korte brief te schrijven als reactie op een specifieke vraag werkte heel goed. Iemand kon mijn handschrift niet lezen en vond de vraag ('wat is je lievelingsmuziek en waarom?') veel te breed.

6 Uitnodigen tot 'terugmaken' in 'werk in opvoering'

In het voorjaar van 2019 groepeeren wij ons in de Werkplaats om 'werk in opvoering' te doen met- en voor onze gasten op het Museum Live Festival in mei. Ik kom uiteindelijk via een niet gelukt plan in een uiteenvallend groepje weer terug bij Rothko en voel dan de uitdaging bij de opdracht 'maak een soort scenario.' Bart zet me op het spoor van ervaren muzische spelers uit de *community of practice* en doet de suggestie om hen 'terugmaak'-brieven te schrijven. In deze twee brieven beschrijf ik mijn fascinatie voor het werk van Rothko en vraag gericht aan Anouk ("in de taal van het lichaam"), Bart ("annoteren" en "de klank van de cello"), Peter ("dans het landschap"), Robin ("maak terug", "dialogoog met Sietske en publiek"), Janny ("citaat uit brief Rosa Luxemburg"), Niek ("ondersteuning techniek", "glaasje water"), Falk ("emergentie") en mijn zenvriendinnen ("de bel", "Zazen", "kinhin") om in enkele minuten (maximaal tien) 'terug te maken'. Ook maak ik scenes, combineer die met de spelers en bepaal een voorlopige volgorde. Niek ondersteunt me bij het maken van een presentatie met langzaam verschuivende beelden van Rothko en de muziek van Feldman.

Ik leg een bezoekje af aan de collegezaal van HKU op de Oudenoord. Speel met gedimd licht en test of de bankjes een danser wel houden. Verder bedenk ik een vorm om het publiek

mee te laten maken, de eerste keer in de vorm van een gedicht op basis van het 'zeven van significante woorden' en de tweede keer in de vorm van het schrijven van een brief.

Figuur 10 voeten in de collegezaal

7

Voorstelling en publiek

De spelers¹⁶ schitteren stuk voor stuk. Anouk met haar gedicht "Dit is een begin"; en met het lichamelijke "Nooit ontbreek jij mij zo lang ik kijk". Bart met zijn cellospel van een lied dat hij nog nooit voor publiek speelde.

Mijn Friese horizon beleef ik met het publiek, terwijl ik mijn kleine rode fiets toon en de dynamo laat snorren. Bart geeft een korte introductie op de vorm 'werk in opvoering' en hoe dit werk rond Rothko langzaam groeide in de werkplaats.¹⁷ Peter danst het landschap weergaloos en speelt met de collegebanken, de tafels en geeft de doeken van Rothko via de projectie ineens een hand. Hij raakt ze aan. Belichaamt ook letterlijk de doeken. Met de zenvriendinnen doen we een stiltemeditatie en daarna lopen we allemaal na de bel in een slinger in kinhin op onze adem.

Figuur 11 Bart en Anouk

Janny raakt met een brieffragment de geestkracht van de politica Rosa Luxemburg.¹⁸ Zij beschrijft de nacht en de dauw en de ochtend zo fris aan haar vriendin, alsof ze deze ruikt en proeft terwijl ze al drie jaar in gevangenschap leeft. Robin heeft doeken gemaakt geïnspireerd op Rothko en reflecteert in een dialoog op zijn leven als schilder en als mens. Zijn drieluik heet "Thuiskomen", "Almost Drowned" en "Doorzichtig."

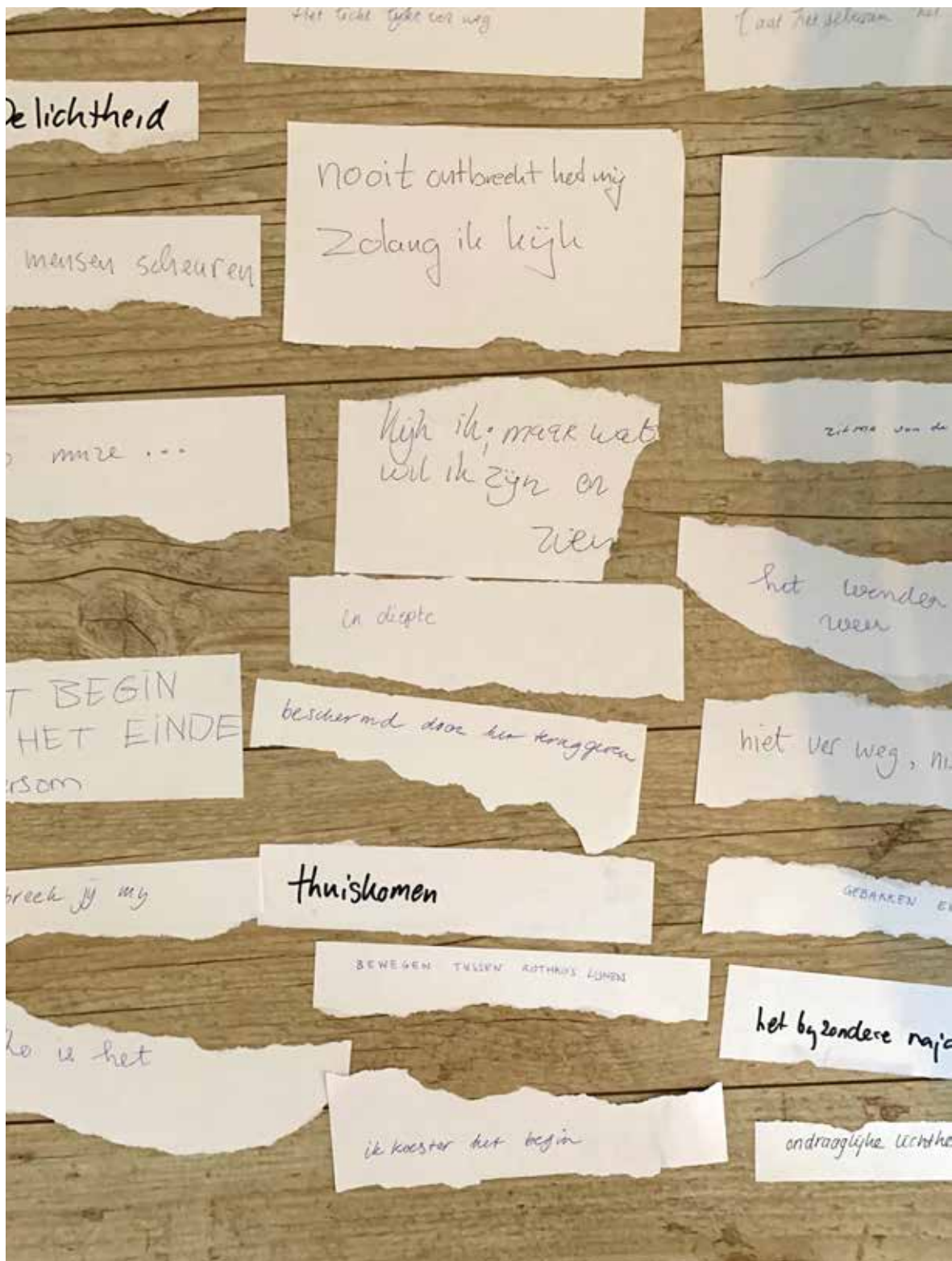
Ik zing Long way home en spreek opnieuw vanuit het landschap.

*Juster wie het tsjuster
Hjoed is it goed
Moarn is it ferstoarn*

Niek serveert tussendoor een glaasje water voor alle genodigden op deze warme dag. Falk toont emergentie in een levende en bewegende sculptuur van mensen. En tot slot maken we een kring waarin we 'woorden zeven' op stroken papier en iedereen op muzische wijze een korte reflectie geeft op de voorstelling.

Figuur 11b "Thuiskomen" van Robin Stemerding¹⁹

Figuur 12 Stroken met woorden

De plek tussen hier en daar, tussensfeer

O muze...

Nooit ontbreek jij mij

De zwaarte

Ik koester het begin

Wat blijft er over als je alles kwijt bent?

Vensters in de doeken

Nooit ontbreekt het mij zolang ik kijk

Een stem die mijn huid streelt

Toevoegen aan een begin

Oneindig door een landschap gaan

Toegang tot een oneindige ruimte

Thuiskomen in innerlijke vreugde

Hoe ontroerend is de kwetsbaarheid en de naaktheid van de mens?

Iemand tevoorschijn kijken

8 Beschouwing

De poëtische tekst van Anouk “Nooit ontbreek jij mij zolang ik kijk” werkt door als troost in samenzijn bij een afscheid. Een van de deelnemers neemt de tekst mee naar een herdenkingsbijeenkomst voor haar vriendin die haar zoon heeft verloren aan suïcide. Mooi is dat deze tekst eveneens veel zeggingskracht heeft in een andere context. Als we iets maken wat ertoe doet, dan is deze transfer soms een onverwachte bijvangst. Onze gemeenschappelijke ervaring versterkt ook mijn contact met mijn zegenoten. Wij herkennen het niet-weten, het dansen in het duister en het vermogen van zazen om je licht naar binnen te keren, zoals onze leraar Nico Tydeman dat zo prachtig heeft uitgedrukt. Ik zie een parallel tussen het zelfonderzoek in zazen en in de kunsten.

Ik wilde graag in deze omzwervingen samen met de muzen dwalen in het onderzoeken van de waarde van een voor mij dierbare artistieke bron voor ontplooiing van Goed Werk. Dit met het doel om meer ambachtelijkheid te ontwikkelen in vertellen, spelen, maken en delen. Deze cyclus van vertellen, spelen, maken en delen stond vooral in de vorige Werkplaats centraal. We bouwden daar in deze Werkplaats op voort. Mijn Rothko-fascinatie en Rothko’s bijzonder krachtige werk hielpen me *indwelling* verder te onderzoeken. In het bijzonder onderzocht ik de bijdrage die dat naar binnen keren, of het verlengen van ons lichaam levert aan Goed Werk en aan het versterken van gemeenschapsvorming. In het samen ligt onze grootste veranderkracht, maar het is vaak eveneens een valkuil.

In de voorstellingen hebben we manieren gevonden om van het gewone naar het bijzondere te gaan. Om in cocreatie en verbondenheid met elkaar te werken door ‘werk in opvoering’ en toch ons eigen ding te doen. We hebben scharrelruimte gevonden, ons niet opgesloten in een taal of een denkraam. Het publiek is van toeschouwers geworden tot ‘mee-makers’.

Met voldoening kijk ik terug op de voorstellingen, die nieuwe verbindingen schiepen tussen mensen en talenten, en die het publiek betrokken. De opvoering van "Omwervingen met Rothko" gaf me een uitdaging: nooit eerder had ik een voorstelling gemaakt, scenes vormgegeven, 'terugmaak'-brieven geschreven. De opvoering liet mij iets op het spel zetten en daardoor kon ik zichtbaar worden. Verder hebben we in gemeenschappelijkheid ieders talent tot uitdrukking laten komen. Inclusief dat van de toeschouwers. In de voorstelling stond uiteindelijk iedereen in de kring en voegde toe aan de gelaagdheid en betekenis van de omzwervingen met Rothko. Ieder stond er ook met de wens om persoonlijk bij te dragen omwille van *het werk zelf*. 'Terugmaken' veranderde van een woord in een betekenisvol voertuig. Mijn zenvriendinnen gaven na een korte instructie voor onze (loop)meditatie in stilte nog meer gronding aan de voorstelling en Niek zorgde dat we niet omkwamen van de dorst. We zijn allemaal in de voorstelling zichtbaar geworden! We zijn aan- en voor elkaar verschenen. Door onszelf op het spel te zetten hebben we bruggen kunnen slaan tussen 'mee-maken', 'samen maken' en 'terugmaken'. De krachtigste stof voor samenwerken die doorwerkt. Dit kwam tot uitdrukking in de "magische eenvoud", zoals kunstenaar Annemiek Vera dat zo treffend noemt. 'Magische eenvoud' die het gevoel van gemeenschap bekrachtigt en uitdrukt door nieuwe wegen te vinden. Polanyi beschrijft deze specifieke kwaliteit van kunst in *Personal Knowledge* (1958) als volgt: "Art, like mysticism, breaks through the screen of objectivity and draws on our preconceptual capacities of contemplative vision" (p. 199). Contemplation noemt hij elders *complete participation*.

Ik kan daar samen met anderen als hele mens in alle hoedanigheden en als meer-voudige identiteit verschijnen. Intussen is er sinds die voorstellingen veel gebeurd. In het voorjaar van 2019 deed ik toelating voor de HKU-Master Crossover Creativity. Zo werd ik vanaf september deeltijdstudent en nam ik daarnaast deel aan de voor mij derde Werkplaats, waarin ik nu meer (*dis*) *embodied* verbindingen zoek tussen filosofie, artistiek onderzoek, zazen en Goed Werk. Ik duik verder in de filosofie van *tacit knowing*. Ik verdiep me verder in zazen waarin stilte, zitten en lopen in meditatie afgewisseld worden met dharmataalks en koan-studie. En ik ga voort met Goed Werk, waarin ik beeldende vormen van ervaringsleren onderzoekend en regisserend ontwerp en de wereld van de verbeelding en de virtuele realiteit in mijn werk naar geweld in relaties onderzoek.

De voorstellingen hebben mijn fascinatie en de onderzoeksvraag die ik stelde aan het begin van dit essay verrijkt. Het is zoals ik al eerder in 2018 schreef in een klein manifest over *indwelling*:²⁰ leren en ontdekken door te doen en aanwezig te zijn. Als dat lukt, dan brengen het beeld, de aanraking en het woord ons gezamenlijk tastend naar een nieuwe realiteit. Het gaat bijna vanzelf. Het schrijft zich vrijwel moeiteloos. En het leidt me vanzelfsprekend tot deze muzische samenvatting van buitenspielen.

Buitenspelen

Op de fiets
Verschijnt en verdwijnt
Langzaam
Rothko in Polanyi
Dit spel is echt
Ik ben een maker
Het gebeurt vanzelf

NOTEN

- 1 Zie www.sietske-dijkstra.nl voor een overzicht van mijn activiteiten en publicaties.
- 2 Zie voor een impressie van de eindpresentaties destijds https://youtu.be/NLKi8VO_cBw
- 3 Dijkstra, S. (2018) Collectief leren van professionals zorg en strafrecht. Betekenisvol interdisciplinair samenwerken bij huiselijk geweld, *Proces*, 265-280.
<http://www.sietske-dijkstra.nl/wordpress/wp-content/uploads/Proces2018sietskedijkstrafinal.pdf>
- 4 Dijkstra, S. & S. Tan (2020) *Navigeren naar duurzame veiligheid in de aanpak van huiselijk geweld. Onderzoek naar de doorontwikkeling van de ambulante methodiek Take a Break*, Moviera/ Dijkstra: Utrecht.
- 5 De werkgroep Normatieve Professionalisering is door Harry Kunneman en Hans van Ewijk opgericht en is door deelname van Bart van Rosmalen muzischer geworden,
zie <https://www.musework.nl/nl/page/6341/normatieve-professionalisering-waardenwerk>
- 6 Rothko en ik, https://www.boijmans.nl/tentoonstellingen/rothko-ik?gclid=EAlaQobChMI0lLzgsno5glVieh3Ch3LzwGaEAAYASAAEgKDLPD_BwE
- 7 Musework vanaf 2017 <https://www.musework.nl/nl/page/5208/sietske-dijkstra>
- 8 Muziek Feldman <https://www.youtube.com/watch?v=1ZZ0DYIkaP8>
- 9 Rothko kapel https://en.wikipedia.org/wiki/Rothko_Chapel
- 10 Michael Polanyi (1966/2009) *The Tacit Dimension*, with a new foreword of Amartya Sen, Chicago Press.
<http://www.sietske-dijkstra.nl/publicaties/tacit-knowing/>
- 12 Sietske Dijkstra (2019) Lichtvoetige rondgang. Een muzisch-methodologische reflectie op de onderzoeks-werkplaats, *Blad 2, Praktijken van muzische professionalisering*, Jaarboek 2018-2019, 326-341.
- 13 Sietske Dijkstra (2019) Seeing myself biking, Musework, <https://www.musework.nl/nl/page/7356/rothko>
- 14 Dijkstra, S., Van Doorn, L en J. van Pelt (2017) *Seeking home in a strange land. True stories of the changing meaning of home*. <http://www.vreemde-thuis.nl/home>
- 15 Hillesum, E. (1984) *In duizend zoete armen*, Uitgeverij De Haan.
- 16 De spelers zijn Anouk Saleming, Bart van Rosmalen, Falk Hübner, Janny Rodermond, José Koeneman, Marijke van den Hoogen, Niek Pronk, Peter Rombouts, Robin Stermerding en Sietske Dijkstra.
- 17 Bart van Rosmalen (2019), Verder na Rothko, Musework,
<https://www.musework.nl/nl/page/8640/verder-na-rothko>
- 18 Uit Joke Hermsen (2019) *Het tij keren*, Prometheus, Amsterdam.
- 19 Robin Stermerding (2019) in Musework, Antwoorden aan Rothko
<https://www.musework.nl/nl/page/8673/antwoorden-aan-rothko>
- 20 Sietske Dijkstra (2019) Een klein manifest van *indwelling*
<https://www.musework.nl/nl/page/7769/indwelling-eeen-klein-manifest>

Utrecht, 2020

Redactie: Bart van Rosmalen, Peter Rombouts en Hanke Drop

Eindredactie: Hanke Drop

Vormgeving: Anton Feddema, www.afeddema.nl

Hogeschool voor de Kunsten Utrecht (HKU), Lectoraat Kunst en Professionalisering

de kunst van **HKU** nieuwe verbindingen
nieuwe toepassingen

Alles in deze uitgave is bedoeld voor toepassing in alle onderwijstypen en onderwijssituaties.

Experimenten, missers en successen graag delen met de redactie en/of de auteur(s)